

ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ

Ο ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ
ΠΕΙΡΑΣΜΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΙΟΠΤΡΑ

Αν δε φτάσει άνθρωπος στα χείλια του γκιρεμού,
δεν πετούν οι πλάτες του φτερούγες.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το μυθιστόρημα

Ο τελευταίος πειρασμός γράφτηκε μεταξύ Νοεμβρίου 1950 και Ιουλίου 1951, τότε που ο Καζαντζάκης ένωσε την ανάγκη να ρωτήσει έναν φίλο του: «Είναι η ηλιθιότητα, η αδικία, το αίμα απαραίτητα για να προχωρέσει ο άνθρωπος απάνω στη γη; Μ' έχει κυριέψει μεγάλη πίκρα». ¹ Ο Πόλεμος της Κορέας βρισκόταν σε εξέλιξη. Η ατομική βόμβα είχε χρησιμοποιηθεί δύο φορές στην Ιαπωνία και υπήρχε πιθανότητα να επαναληφθεί η χρήση της. Ο Εμφύλιος στην Ελλάδα είχε λήξει με την ήττα της πλευράς στην οποία πρόσκειτο ο Καζαντζάκης. Όπως παραπονιόταν σε μιαν άλλη επιστολή του, που γράφτηκε ενόσω συνέθετε το μυθιστόρημα: «En Grèce tout va mal; il faut être ou devenir un héros pour rouvrir supporter ce monde ignoble et rougi». ² Το καινούριο έργο για τον Χριστό φαινόταν προορισμένο να συγκαταλεχθεί στα πολλά γραπτά του Καζαντζάκη

¹ Ελένη Ν. Καζαντζάκη, *Νίκος Καζαντζάκης: Ο ασυμβίβαστος* (Αθήνα: Καζαντζάκη, 1977), σ. 576.

² «Όλα πάνε άσχημα στην Ελλάδα. Πρέπει κάποιος να είναι ή να γίνει ήρωας για να αντέξει αυτό τον άθλιο και σαπισμένο κόσμο». [Eleni N. Kazantzaki, *Le Dissident: Biographie de Nikos Kazantzaki* (Παρίσι: Plon, 1968), σ. 504.]

τα οποία πραγματεύονταν τους τρόπους επιβίωσης μέσα στη γενική κατάρρευση. Το μοτίβο που πρόκρινε ο χριστιανισμός ήταν να γίνει κανείς άγιος να ζήσει μια μακάρια ζωή μετά θάνατον. Αλλά αυτό δεν μπορούσε πια να ικανοποιήσει έναν δαρβινιστή διανοούμενο όπως ο Καζαντζάκης. Σε αντίθεση με τους κομμουνιστές, που επέμεναν ότι ο χριστιανισμός έπρεπε να εγκαταλειφθεί, ο Καζαντζάκης πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της σταδιοδρομίας του με την ελπίδα ότι αυτή η θρησκευτική πίστη θα μπορούσε να επιβιώσει με κάποιον τρόπο, αφού πρώτα εξαλειφόταν η παραδοσιακή εσχατολογία. Συνεπώς, ο *Τελευταίος πειρασμός* είναι η απόπειρά του να πει την ιστορία του Χριστού με τρόπο όχι χριστιανικό, αλλά μεταχριστιανικό.

Λίγες ημέρες αφότου ολοκλήρωσε το μυθιστόρημα, έγραψε με ανακούφιση στον Παντελή Πρεβελάκη: «[Η]θελα να γλιτώσω από το θέμα αυτό που πάρα πολύ βάσταξε μέσα μου η δυναστεία του. Γλίτωσα».³ Εδώ ο Καζαντζάκης αναφέρεται σε έναν μεγάλο αριθμό προηγούμενων πολύ μικρότερων έργων, τα οποία επιβεβαιώνουν την ειλικρίνεια του σχολίου που έκανε το 1957, τη χρονιά του θανάτου του, ότι ο Χριστός σε όλη του τη ζωή ήταν «comme un kyste qu'on enlève, mais qui gerousse».⁴ Παραθέτω εδώ τέσσερα από αυτά τα παραδείγματα, προσθέτοντας στο καθένα τον απαραίτητο σχολιασμό. (1) Το θεατρικό έργο *Κωμωδία, τραγωδία μονόπρακτη* (1909) πραγματεύεται το τραύμα που υπέστη ο Καζαντζάκης όταν έμαθε για τον Δαρβίνο. Τα πρόσωπα του έργου είναι όλα έτοιμα να πεθάνουν. Περιμένουν έναν Σωτήρα που θα τα οδηγήσει στη Βασιλεία των Ουρανών, αλλά δεν έρχεται κανείς. (2) Το ημερολόγιο που κρατούσε ο Καζαντζάκης κατά τη διάρκεια μιας μακράς επίσκεψής του στις μονές του Αγίου Όρους στα τέλη του 1914 και στις αρχές του 1915 δείχνει μια μάλλον σολιψιστική λαχτάρα να κατορθώσει να ζήσει μια πνευματική ζωή επί της Γης: «Ο Σταυρωμένος μου φάνηκε πιο δικός μου, πιο εγώ. Βαθύτατα ένιωσα τον πάσχοντα Θεό μέσα

³ Παντελής Πρεβελάκης, *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη* (Αθήνα: Καζαντζάκη, 1965), σ. 638.

⁴ «σαν μια κύστη που αφαιρείς, αλλά ξαναβγαίνει». (Reynaud de Jouvenel, «En souvenir de Kazantzaki», *Europe*, Ιούνιος 1958, σ. 99.)

μου και είπα: Με την επιμονή, με την αγάπη και την προσπάθεια να 'ρθει η Ανάσταση».⁵ (3) Στο σημαντικό θεατρικό έργο *Νικηφόρος Φωκάς* (1915 και 1921) ο θάνατος παρουσιάζεται ως αμετάκλητο γεγονός. Ο πρωταγωνιστής πρέπει να αποφύγει τον πανικό που προκαλεί η διαπίστωση σε πιο αδύναμους ανθρώπους, όπως αυτοί που παρουσιάζονται στην *Κωμωδία*. Ο Φωκάς το επιτυγχάνει αυτό εν μέρει, όχι πλήρως. Η κεντρική ιδέα του έργου είναι ότι όλοι αντι-μετωπίζουμε την πρόκληση να πεθάνουμε καλά σε έναν δαρβινικό κόσμο: επιδεικνύοντας δύναμη και όχι αδυναμία και πανικό. (4) Το θεατρικό έργο *Χριστός* (μάλλον Οκτώβριος 1915, καθώς και 1921) το καθιστά αυτό προφανές. Το μεγαλύτερο μέρος του διαδραματίζεται μετά από τη σταύρωση και η κεντρική ιδέα είναι ότι τον Χριστό ανασταίνει όχι ένας υπερφυσικός Δημιουργός που κατοικεί στους ουρανούς, αλλά ένα γήινο πλάσμα, η Μαρία η Μαγδαληνή, που έχει τις ρίζες της στη σεξουαλικότητα, το πρωταρχικό κίνητρο της δαρβινικής εξέλιξης. Ο Χριστός, που έχει μόλις αναστηθεί, γίνεται τώρα μια επαναστατική δύναμη, αλλά, για να επιτύχει σε αυτό τον ρόλο, πρέπει να ενωθεί με τον Ιούδα (υλική φύση). Με τη δύναμη που αποκτά κατ' αυτό τον τρόπο μπορεί τώρα να προσφέρει έναν νέο Παράκλητο. Φυσικά οι μαθητές αντιλαμβάνονται λανθασμένα το τι συμβαίνει, καθώς περιμένουν ότι αυτός ο Παρηγορητής θα εγγυηθεί μια μακάρια μετά θάνατον ζωή, και ακολούθως ο Χριστός τους αφήνει εμβρόντητους ανακοινώνοντας ότι ο Παρηγορητής ονομάζεται Θάνατος. Αυτή είναι η ουσία του νέου θρησκευτικού οράματος του Καζαντζάκη. Το πνεύμα (η δύναμη της ζωής) ενεργοποιείται όταν κατοικεί στο σώμα (ύλη), επειδή η ύλη, το αντίθετο του πνεύματος, γεννά σκληρούς αγώνες και κακουχίες, που το πνεύμα πασχίζει να σιγάσει μέσω της απόδρασής του διά του θανάτου. Έτσι, ο Θάνατος, που ίσως φαίνεται ότι ακυρώνει όλους τους αγώνες μας, εκτός κι αν «κατανικηθεί» από μια μετά θάνατον ζωή, αντιμετωπίζεται τώρα ως η εκπλήρωση των αγώνων μας, επειδή απελευθερώνει τη δύναμη της ζωής από τη στασιμότητα του σώματος που γερνά και

⁵ Ελένη Ν. Καζαντζάκη, *Νίκος Καζαντζάκης: Ο ασυμβίβαστος*, ό.π., σ. 73.

συνεπώς επιτρέπει στο πνεύμα να αναζητήσει και πάλι τη βοήθεια της ύλης. Το έργο του Καζαντζάκη με τον τίτλο *Χριστός* αναλύει μια θεωρία που σίγουρα δεν είναι χριστιανική. Αλλά μπορούμε να τη χαρακτηρίσουμε μεταχριστιανική και να τη θεωρήσουμε κατάλληλη για μια μεταδαρβινική εποχή. Ο μεν χριστιανισμός προσφέρει τη μετά θάνατον ζωή ως απόδραση από το σώμα. Ο δε μεταχριστιανισμός προσφέρει την αγάπη (στη νεότητά μας), το μαρτύριο (στη ώριμη ηλικία μας) και τον θάνατο (στα γηρατειά μας), τρεις σωματικούς τρόπους ενίσχυσης του πνεύματος.

Αυτά τα πρώιμα γραπτά, που χρονολογούνται από το 1909, καθώς και άλλα, που ιδανικά θα μπορούσαν να έχουν αναφερθεί, θα έπρεπε προφανώς να μας κάνουν να συνειδητοποιήσουμε το φορτίο που είχε ο Καζαντζάκης συσσωρευμένο στο μυαλό του, όταν αποφάσισε να καταπιαστεί σε μάκρος με τον μεταχριστιανισμό στον *Τελευταίο πειρασμό*. Όμως, πριν αναλύσουμε το ίδιο το μυθιστόρημα, πρέπει να προσθέσω μόνο τρία στοιχεία που θα μας βοηθήσουν στην προετοιμασία μας. (1) Η *Ασκητική*, το οριστικό ιδεολογικό πιστεύω του Καζαντζάκη, που άρχισε να γράφεται τον Δεκέμβριο του 1922 και ήταν έτοιμο στα τέλη Μαρτίου του 1923, αρχίζει με μια περίφημη φράση, που επιβεβαιώνει πολλά από αυτά που έχουμε δει ήδη σε άλλα γραπτά του Καζαντζάκη: «Ερχόμαστε από μια σκοτεινή άβυσσο· καταλήγουμε σε μια σκοτεινή άβυσσο· το μεταξύ φωτεινό διάστημα το λέμε Ζωή». Η δύσκολη στάση ευδαιμονίας με την οποία καταλήγει η αναθεωρημένη μορφή της *Ασκητικής* του 1928, αν και συχνά ερμηνεύεται ως μηδενιστική, επειδή κλείνει υποστηρίζοντας ότι η αίσθηση ενότητας του αγωνιζόμενου ανθρώπου με τον Θεό «ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ!», μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή ως άλλη μια δήλωση της μεταχριστιανικής αντίληψης περί θανάτου που εκφράζεται στο έργο *Χριστός*, μια άποψη που ενισχύεται από το σχόλιο του Καζαντζάκη σε μια επιστολή που μιλάει για το έπος του, την *Οδύσσεια*, αλλά ισχύει εξίσου για τον Χριστό στα έργα *Χριστός* και *Ο τελευταίος πειρασμός*: «Κάθε ψυχή μεγάλη πλαντάει κάποτε, γιατί νιώθει πως κι ο ανώτατος άθλος κ' η ανώτατη χαρά και θλίψη και το πιο απότολμο ιδανικό δεν τη

χωράει τίποτα δεν τη χωράει, παρά μονάχα το Τίποτα. Και ρίχνει μιαν Κραυγή. Κι ύστερα πάλι συνέρχεται, κάνει κουράγιο, φιμώνει το μέσα του δαίμονα κ' εξακολουθεί τον ανήφορο».⁶ Στη ραψωδία Φ της *Οδύσσειας* του Καζαντζάκη ο Οδυσσέας συναντά έναν νεαρό μαύρο ψαρά, που είναι ένα είδος Χριστού. Το σημαντικό θέμα εδώ είναι ότι δεν υπάρχει αιώνια ζωή. Δεν πειράζει. Ο Οδυσσέας δηλώνει πως δεν έχει ανάγκη από ψεύτικες παρηγοριές (Φ 1333-34). (3) Στην τερτσίνα «Χριστός», που γράφτηκε το 1937, ο Χριστός βιώνει τον τελευταίο πειρασμό της ευτυχίας, όπως και στα τελευταία κεφάλαια του μυθιστορήματος, αλλά μετά αποδέχεται τη θνητότητά του.

Τα πολλά αυτά προηγούμενα έργα δείχνουν ξεκάθαρα την ειλικρίνεια του σχολίου του Καζαντζάκη για την «κύστη του Χριστού» στη ζωή του, που εξακολουθούσε να επανεμφανίζεται κάθε φορά που την αφαιρούσε. Η απόφασή του το 1950 να γράψει ολόκληρο μυθιστόρημα με θέμα τον Χριστό μπορεί να θεωρηθεί ως μια απόπειρα να γλιτώσει τον εαυτό του από το να δημιουργήσει έναν μεταχριστιανικό Χριστό, ο οποίος, παρόλο που δεν διαθέτει μετά θάνατον ζωή, καταφέρνει να δρα *σαν* να ήταν θάνατος.

Για να το θέσω διαφορετικά, το μυθιστόρημα ακολουθεί την πορεία του Χριστού προς την απώλεια της υλικής φύσης μέσω ενός δαρβινικού ταξιδιού που του απαγορεύει να έχει στόχο την ανακάλυψη οποιασδήποτε αιώνιας βασιλείας. Ο Καζαντζάκης πίστευε σε ένα σύστημα κυκλικής δημιουργικότητας, στην οποία τα ανθρώπινα πλάσματα, αμέσως μόλις ο θάνατος τα απελευθερώσει από την υλική φύση, αποκτούν πάλι υλική υπόσταση και αρχίζουν τη διαδικασία από την αρχή. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο, όταν ο Χριστός φωνάζει «ΤΕΤΕΛΕΣΤΑΙ!» στο τέλος της σταύρωσής του, το μυθιστόρημα μας διαβεβαιώνει ότι «είταν σα να 'λεγε: Όλα αρχίζουν»!

Και με τον ίδιο τον Καζαντζάκη τι ισχύει; Γνωρίζουμε πόσο τον είχε προβληματίσει ο Πόλεμος της Κορέας, η επανεμφάνιση της

⁶ «Δέκα επιστολές του Καζαντζάκη στον Χουρμούζιο», *Τετράδια Ευθύνης Γ'* (1977), σ. 187.

απειλής της ατομικής βόμβας, η ήττα της Αριστεράς στον Εμφύλιο στην Ελλάδα, ο κόσμος όλος, που ήταν «ignoble et rougissant». Γνωρίζουμε όμως ότι, αφού τελείωσε το μυθιστόρημα, ένωσε ανακούφιση. Επιπλέον, τα στοιχεία δείχνουν ότι ακόμα και στην αρχή της περιπέτειάς του με τον μεταχριστιανισμό είχε τη δύναμη να γράψει στον φίλο του τον Πρεβελάκη: «Οι παλιές αντινομίες αρχίζονται κι οργανώνονται σε οργανική σύνθεση... Αρχίζει να μη μ' ενοχλεί πια κανένα "πρόβλημα", καμία "αγωνία"». ⁷ Η αιτία μάλλον είναι η ικανοποίησή του που είχε ήδη αναπτύξει τη βασική δομή του μυθιστορήματος - τέσσερα μέρη με τους αντίστοιχους τίτλους «Γιος μαραγκού», «Γιος ανθρώπου», «Γιος Δαβίδ» και «Γιος Θεού». ⁸

Αυτά είναι σαφή στο ολοκληρωμένο βιβλίο. Στο πρώτο μέρος ο Χριστός είναι απλός άνθρωπος: ένα συνηθισμένο άτομο που προσδοκά να βγάλει το ψωμί του, να παντρευτεί, να αποκτήσει παιδιά, να γνωρίσει την ευτυχία. Και, όπως λέει η μητέρα του η Μαρία, «Άνθρωπο τον θέλω σαν όλους, όχι παραπάνω, όχι παρακάτω, σαν όλους...». ⁹ Αλλά ο νεαρός Χριστός αρνείται να είναι ένας απλός άνθρωπος, διότι επιθυμεί περισσότερο μια ζωή με νόημα παρά μια ευτυχισμένη ζωή. Ήδη προοδεύει «ως υιός ανθρώπου», όπως τον χαρακτηρίζει στην *Παλαιά Διαθήκη* ο Δανιήλ, που προφητεύει: «και αυτό εδόθη η αρχή και η τιμή και η βασιλεία...». ¹⁰ Είναι αδιαμφισβήτητο ότι ο Καζαντζάκης χρησιμοποιεί τον Δανιήλ στο κεφάλαιο 8, όπου ο Ηγούμενος διαβάζει την ερώτηση του Δανιήλ προς τον Θεό ενώπιον του Χριστού, που είναι μικρό παιδί: «Που 'ναι ο Γιος του ανθρώπου, που μας υποσχέθηκες;». Ο Χριστός, ενεργώντας τώρα ως Γιος ανθρώπου, ανεβαίνει από το επίπεδο του συνηθισμένου ανθρώπου στο επίπεδο της επίγνωσης του ιδιαίτερου προορισμού του. Αντί να μοχθεί για τον εαυτό του, μοχθεί για τη σωτηρία όλων. Χρησιμοποιεί την αγάπη για να αντιταχθεί στα όργανα του Διαβόλου, δηλαδή στο μίσος, στη διχόνοια και στη

⁷ Παντελής Πρεβελάκης, *ό.π.*, σ. 631.

⁸ Νίκος Καζαντζάκης, *Ο τελευταίος πειρασμός* (Αθήνα: Δίφρος, 1955), σ. 65.

⁹ Από τις σημειώσεις του Καζαντζάκη για το μυθιστόρημα.

¹⁰ *Δανιήλ Ζ'*, 13-14.

βία. Όμως στο επόμενο επίπεδο, ως Γιος Δαβίδ, κάνει κήρυγμα υπέρ του πολέμου και του μίσους στο όνομα του εβραϊκού εθνικισμού, κάτι που φαντάζει παράδοξη οπισθοδρόμηση, αφού τώρα ο Χριστός υποστηρίζει την επαναστατική πολιτική που πρεσβεύει ο Ιούδας. Ο Καζαντζάκης εδώ δεν ακολουθεί πια την Αγία Γραφή. Θέλει να δείξει ότι η επιτυχία είναι ο καλύτερος τρόπος για να αποτύχεις και ότι η αποτυχία είναι ο καλύτερος τρόπος για να επιτύχεις. Κατά συνέπεια, αρχικά αποδίδει στον Χριστό έλλειψη επιτυχίας, όταν υποστηρίζει την ειρήνη. Δεν τον ακούει κανείς. Τότε εισάγει το τρίτο επίπεδο, στο οποίο ο Χριστός συνεργάζεται με τον Διάβολο, προκειμένου να παρακάμψει τη χειρότερη αποτυχία από όλες: το να γίνει απόλυτα αδιάλλακτος στον τομέα της ηθικής. Η επιτυχία του Χριστού σε αυτό το μυθιστόρημα έρχεται μόνο αφού επιβάλλει στη δική του σκοτεινή πλευρά τη συνδιαλλαγή με το καλό μέσω της αφομοίωσης του Ιούδα, μια ενσωμάτωση που του δίνει τη δυνατότητα να προχωρήσει στο τέταρτο και τελευταίο επίπεδο, να γίνει δηλαδή Γιος Θεού. Αυτή η ονομασία προέρχεται από την Αγία Γραφή και συγκεκριμένα από την *Επιστολή Προς Ρωμαίους* 1,4: «του ορισθέντος υιού θεού εν δυνάμει κατά πνεύμα αγιωσύνης εξ αναστάσεως νεκρών». Είναι σαφές ότι ο Γιος του Θεού είναι το μεταθανάτιο επίπεδο. Ο Χριστός του Καζαντζάκη είναι τώρα αφοσιωμένος στην αυτοεξόντωση. Το ύστατο βήμα είναι η παραίτηση. Με το να επιθυμεί τη σταύρωσή του με τη βοήθεια του Ιούδα εισάγει στην υπηρεσία του καλού το πιο φρικτό όργανο του Διαβόλου, τον ίδιο τον θάνατο. Αυτό αφήνει περιθώριο για μια εσχατολογική ελπίδα, ότι δηλαδή το καλό θα εδραιωθεί κάποια απροσδιόριστη στιγμή στο μέλλον. Στον Πρόλογο του μυθιστορήματος ο Καζαντζάκης μιλά για τη «λαχτάρα [...] να επιστρέψει ο άνθρωπος στο Θεό». Αλλά, επειδή ο Καζαντζάκης είναι δαρβινικός μεταχριστιανός που δεν πιστεύει ούτε στη μετά θάνατον ζωή ούτε στον παραδοσιακό Θεό του χριστιανισμού, αυτό που εννοεί εδώ με τη λέξη «Θεός» είναι το αγνό πνεύμα, μια δημιουργική δύναμη, μια ασώματη ουσία ικανή να αποκτά σώμα επανειλημμένα. Το κεντρικό θέμα του *Τελευταίου πειρασμού* είναι

ότι η απώλεια της υλικής φύσης θα προκαλεί πάντα την εκ νέου απόκτηση υλικής υπόστασης.

Τι ισχύει όμως στα κεφάλαια 30 έως 33 για το όνειρο του Χριστού σχετικά με τον πειρασμό να γνωρίσει την ευτυχία; Αυτό, αν και μπορεί να ερμηνευθεί λανθασμένα ότι παρουσιάζει τον Χριστό να επιθυμεί πραγματικά τη σαρκική ευχαρίστηση, έχει ως πραγματικό στόχο να τον ακολουθήσει κατά την άνοδό του για άλλη μια φορά στην πνευματικότητα μέσω της γνωριμίας με τις σαρκικές ηδονές, του μόνου τρόπου που επιτρέπει ο Καζαντζάκης. Τα βήματα είναι σαφή. Αρχικά η απροκάλυπτη σεξουαλικότητα με τη Μαρία τη Μαγδαληνή, κατόπιν η οικιακή ζωή με τη Μάρθα και τη Μαρία, τις αδελφές του Λαζάρου, έπειτα η αμφιλεγόμενη σχέση με τον Άγιο Παύλο και τέλος η επανεμφάνιση του Ιούδα (υλική φύση), που παραδόξως δίνει στον Χριστό την ικανότητα να νικήσει την υλική φύση μέσω του θανάτου, έτσι ώστε *όλα* (ο εσχατολογικός κύκλος του πνεύματος) *θα ξαναρχίσουν*.

Ο Καζαντζάκης, όπως είδαμε νωρίτερα, ένιωσε πράγματι ανακουφισμένος χάρη στην οργανική σύνθεση που δημιουργούσε σε αυτό το μυθιστόρημα, ενώ ζούσε σε έναν κόσμο «*ignoble et rougii*». Ο δικός μας κόσμος σήμερα είναι σίγουρα εξίσου *ignoble*. Πάντως ενδέχεται να μας βοηθήσει και εμάς η διαβεβαίωση του μυθιστορημάτος ότι η πνευματικότητα είναι δυνατό να εξελίσσεται διαρκώς μέσα σε χριστιανικό πλαίσιο, ακόμα και αν εξαλειφθεί η μακάρια μετά θάνατον ζωή. Δυστυχώς δεν βοηθήθηκαν πολλοί όταν εκδόθηκε το μυθιστόρημα στα ελληνικά (1955) και κατόπιν σε μετάφραση στα αγγλικά (1960). Η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος στην Αθήνα επιδίωξε να ασκηθεί ποινική δίωξη στον Καζαντζάκη. Η Καθολική Εκκλησία συμπεριέλαβε το έργο στον Κατάλογο των Απαγορευμένων Βιβλίων. Οι προτεστάντες φονταμενταλιστές στις Ηνωμένες Πολιτείες έκαναν εκστρατεία για την αφαίρεση του βιβλίου από τις βιβλιοθήκες. Οι έντονες αντιδράσεις κορυφώθηκαν το 1988, εμποδίζοντας την ταινία του Σκορσέζε να προβληθεί σε πολλές αίθουσες. Στις 11 Αυγούστου 1988 οι *New York Times* δημοσίευσαν άρθρο μου, το οποίο άρχιζε με τη φράση «Η

μισαλλοδοξία είναι εξαιρετικά άσχημη όταν την επιδεικνύουν οι χριστιανοί, που υποτίθεται ότι είναι ταπεινοί και συμπονετικοί, σαν τον ιδρυτή της θρησκείας τους». Συνέχιζε: «Φυσικά [ο Καζαντζάκης] κάνει δική του ερμηνεία και αποδίδει ελεύθερα ορισμένα πράγματα. Αλλά στόχος του [...] είναι να δώσει στον εικοστό αιώνα πρόσβαση στον Χριστό». Και τελείωνε με τη φράση: «τι δε βλέπεις το κάρφος το εν τω οφθαλμώ του αδελφού σου, την δε εν τω σω οφθαλμώ δοκόν ου κατανοείς;».¹¹ Ευτυχώς οι υστερικές αντιδράσεις (μερικές φορές από ανθρώπους που δεν είχαν διαβάσει το βιβλίο) ουσιαστικά έχουν καταλαγιάσει πια. Ας ελπίσουμε ότι σήμερα αφενός η δαρβινική επιστήμη είναι λιγότερο απειλητική και αφετέρου η εσχατολογική αισιοδοξία του Καζαντζάκη έχει γίνει πιο αποδεκτή, οπότε *Ο τελευταίος πειρασμός* δεν θα φανεί πια σκανδαλώδης στους αναγνώστες που έχουν μάθει «να αγαπούν την παροδικότητα, γιατί μόνο αυτή υπάρχει και όλοι μας είμαστε μέρος της».¹²

Peter Bien

Ομότιμος καθηγητής Αγγλικής και Συγκριτικής Φιλολογίας
Dartmouth College (USA)

¹¹ *Κατά Ματθαίον Ζ'*, 3.

¹² Don Cupitt, *Emptiness & Brightness* (Σάντα Ρόζα, Καλιφόρνια: Polebridge Press, 2001), σ. 120.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΗΣ ΕΠΙΜΕΛΗΤΡΙΑΣ

Ο τελευταίος πειρασμός

είναι έργο της ώριμης ηλικίας του Νίκου Καζαντζάκη και εκφράζει την ιδιαίτερη φιλοσοφία ζωής του ενώ θέμα του είναι ο ίδιος ο Χριστός, αυτός που ονομάζεται Ιησούς.

Τον Καζαντζάκη πάντοτε συγκλόνιζε η πάλη ανάμεσα στο πνεύμα και στην ύλη, οι δοκιμασίες που υπομένει ο άνθρωπος προκειμένου να φτάσει στην τελειότητα και στην ομοιότητα προς τον Θεό. Και γι' αυτό έγραψε ότι η ζωή του υπήρξε ένας κακοτράχαλος ανήφορος προκειμένου να βρει τον σκοτεινό όγκο του Θεού και να ενωθεί μαζί του.

Έτσι, στον *Τελευταίο πειρασμό* παρουσιάζεται ο Εσταυρωμένος Ιησούς, ένας υπέροχος αγωνιζόμενος άνθρωπος, απογυμνωμένος από τη δύναμη των θαυμάτων, να υποφέρει ως άνθρωπος και να βασανίζεται για να υποτάξει τη φύση του και να υπερβεί στη θεότητα.

Η αφήγηση ακολουθεί μέχρι ενός σημείου τις ευαγγελικές αφηγήσεις κι είναι εστιασμένη στα τελευταία χρόνια της ζωής του Ιησού, ο οποίος μάλιστα παρουσιάζεται να κατασκευάζει τους

σταυρούς που χρησιμοποιούνται για τη σταύρωση Εβραίων επαναστατών.

Κατά τη μυθοπλασία του Καζαντζάκη, ο Χριστός σε μια απειροελάχιστη στιγμή βυθίζεται σε όνειρο και βλέπει ότι είναι ένας απλός άνθρωπος που ζει μια καθημερινή ζωή. Μόλις όμως συνέρχεται, επανεισέρχεται στη θειότητα της αποστολής Του, στην αυτοπάρνηση και στη θυσία για τη σωτηρία του κόσμου, γιατί για τον Καζαντζάκη ο Άνθρωπος είναι ήρωας και άγιος μαζί.

Σε ό,τι αφορά τον σχεδιασμό αυτών των νέων εκδόσεων, έχουμε προσανατολιστεί στον αναγνώστη, με πιστότητα όμως στο ύφος του συγγραφέα. Για τον λόγο αυτό μελετήθηκαν οι επιμέλειες των βιβλίων του από τον Εμμανουήλ Κάσδαγλη, οι οποίες έχαιραν και της υποστήριξης του Παντελή Πρεβελάκη κι είναι οι μόνες εγκεκριμένες από τον ίδιο τον συγγραφέα.

Παρ' όλα αυτά, επειδή έχουν περάσει πολλά έτη από τις εν λόγω εκδόσεις κι η επιμέλεια πλέον θεωρείται αυτοτελής κλάδος με τα δικά του εργαλεία, έχουμε προχωρήσει σε περαιτέρω διορθώσεις στην ομογενοποίηση, στη στίξη και στην παραγραφοποίηση, και πάλι προς διευκόλυνση του αναγνωστικού κοινού μα και για να υπάρχει συμμόρφωση με τη σύγχρονη τυπογραφία.

Όσον αφορά την ορθογραφία των λέξεων, επιλέχθηκε σε κάποιες περιπτώσεις η παλαιότερη γραφή, σε μια προσπάθεια αφενός να αποδοθεί και οπτικά η εποχή της αφήγησης και αφετέρου να γεφυρωθεί το παρελθόν και το παρόν, το παλιό και το νέο, σε μια γλώσσα που δεν υπήρξε ποτέ στατική και που στη γραφή του Καζαντζάκη παίρνει σάρκα και οστά με τρόπο μοναδικό.

Επιπλέον ο αναγνώστης θα έχει προς διευκόλυνσή του υποσελίδιες σημειώσεις με λέξεις που ίσως αγνοεί τη σημασία τους, για τη σύνταξη των οποίων χρησιμοποιήθηκε το *Γλωσσάρι στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη*, από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης του κ. Βασίλη Γεώργα. Οι σημειώσεις αυτές είναι χωρίς αρίθμηση ώστε ο αναγνώστης να μη διακόπτει την ανάγνωσή του παρά μόνο σε περίπτωση που αγνοεί τη σημασία των λέξεων.

Ακόμα, ο σχεδιασμός της γραμματοσειράς βασίστηκε στη συνύ-

παρξη συγχρονικότητας και διαχρονικότητας στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη, αλλά και στην απόδοση των συγκρούσεων, του βάθους και της έντασης του κειμένου.

Με τιμή αλλά και με αίσθημα ευθύνης

Βίκυ Κατσαρού,
υπεύθυνη έκδοσης των εκδόσεων Διόπτρα



Ο ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΠΕΙΡΑΣΜΟΣ

ΑΦΙΕΡΩΝΕΤΑΙ
ΣΤΗ ΜΑΡΙΑ ΒΟΝΑΠΑΡΤΗ
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ
ΤΗΝ ΠΡΙΓΚΙΠΙΣΣΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η δυαδική υπόσταση

του Χριστού στάθηκε για μένα πάντα βαθύ, ανεξερεύνητο μυστήριο· η λαχτάρα, η τόσο ανθρώπινη, η τόσο υπεράνθρωπη, να φτάσει ο άνθρωπος ως το Θεό – ή, πιο σωστά: να επιστρέψει ο άνθρωπος στο Θεό και να ταυτιστεί μαζί του· η νοσταλγία αυτή, η τόσο μυστική και συνάμα τόσο πραγματική, άνοιγε μέσα μου πληγές και πηγές μεγάλες.

Από τη νεότητά μου η πρωταρχική αγωνία μου, από όπου πήγαζαν όλες μου οι χαρές κι όλες μου οι πίκρες, ήταν τούτη: η ακιατάπαυτη, ανήλεη πάλη ανάμεσα στο πνέμα και στη σάρκα.

Μέσα μου παμπάλαιες ανθρώπινες και προανθρώπινες σκοτεινές δυνάμεις του Πονηρού· μέσα μου παμπάλαιες ανθρώπινες και προανθρώπινες φωτερές δυνάμεις του Θεού κι η ψυχή μου ήταν η παλαίστρα όπου οι δυο τούτοι στρατοί χτυπιούνταν κι έσμιγαν.

Αγωνία μεγάλη· αγαπούσα το σώμα μου, και δεν ήθελα να χαθεί· αγαπούσα την ψυχή μου, και δεν ήθελα να ξεπέσει· μάχουμουν να φιλιώσω τις δυο αυτές αντίδρομες κοσμογονικές δυνάμεις, να νιώσουν πως δεν είναι οχτροί, είναι συνεργάτες, και να χαρούν, να χαρώ κι εγώ μαζί τους, την αρμονία.

Κάθε άνθρωπος είναι θεάνθρωπος, σάρκα και πνέμα· να γιατί το μυστήριο του Χριστού δεν είναι μονάχα μυστήριο μιας

ορισμένης θρησκείας· είναι πανανθρώπινο· σε κάθε άνθρωπο ξεσπάει η πάλη Θεού κι ανθρώπου, και συνάμα η λαχτάρα της φίλιωσης. Τις περισσότερες φορές η πάλη αυτή είναι ασύνειδη, βαστάει λίγο, δεν αντέχει μια αδύνατη ψυχή ν' αντιστέμεται καιρό πολύ στη σάρια· βαραίνει, γίνεται κι αυτή σάρια, κι ο αγώνας παίρνει τέλος. Μα στους υπεύθυνους ανθρώπους, που έχουν μερόνυχτα καρφωμένα τα μάτια τους στο ανώτατο Χρέος, η πάλη ανάμεσα στη σάρια και στο πνέμα ξεσπάει χωρίς έλεος και μπορεί να βαστάζει ως το θάνατο.

Όσο πιο δυνατή η ψυχή κι η σάρια, τόσο κι η πάλη πιο γόνιμη κι η τελική αρμονία πιο πλούσια. Δεν αγαπάει ο Θεός τις αδύνατες ψυχές και τις πλαδαρές σάρικες. Το πνέμα θέλει να 'χει να παλέψει με δυνατή, γεμάτη αντίσταση σάρια· είναι πουλί σαριοβόρο, που αιατάπαυτα πεινάει, τρώει σάρια και την εξαφανίζει αφομοιώνοντάς τη.

Πάλη ανάμεσα στη σάρια και στο πνέμα, ανταρσία κι αντίσταση, φίλιωση κι υποταγή, και τέλος, ανώτατος σιοπός της πάλης, η ένωση με το Θεό – να ο ανήφορος που πήρε ο Χριστός και μας καλεί να πάρουμε κι εμείς ακολουθώντας τα αιματωμένα του αγνάρια.

Πώς να κινήσουμε κι εμείς για την ανώτατη αυτή κορφή, όπου, πρωτότοκος υιός της σωτηρίας, έφτασε ο Χριστός – να το ανώτατο Χρέος του αγωνιζόμενου ανθρώπου.

Ανάγκη λοιπόν, για να μπορούμε να τον ακολουθήσουμε, βαθιά να ξέρουμε τον αγώνα του, να ζήσουμε την αγωνία του, πώς νίκησε τις ανθισμένες παγίδες της γης, πώς θυσίασε τις μεγάλες και τις μικρές χαρές του ανθρώπου κι ανέβηκε, από θυσία σε θυσία, από άθλο σε άθλο, στην κορυφή της άθλησης, στο Σταυρό.

Ποτέ δεν ακολουθήσα με τόσο τρόπο την αιματωμένη πορεία του στο Γολγοθά, ποτέ δεν έζησα με τόσο ένταση, με τόσο κατανόηση κι αγάπη το Βίο και τα Πάθη του Χριστού, όσο τις μέρες και τις νύχτες που έγραφα τον Τελευταίο Πειρασμό. Γράφοντας

την εξομολόγηση ετούτη της αγωνίας και της μεγάλης ελπίδας του ανθρώπου ήμουν συγκινημένος τόσο που τα μάτια μου βούρκιωναν· δεν είχα νιώσει ποτέ με τόση γλύκα, με τόσο πόνο να πέφτει στάλα στάλα το αίμα του Χριστού στην καρδιά μου.

Γιατί ο Χριστός, για ν' ανέβει στην κορυφή της θυσίας, στο Σταυρό, στην κορυφή της εξαύλωσης, στο Θεό, πέρασε όλα τα στάδια του αγωνιζόμενου ανθρώπου. Όλα, και γι' αυτό κι ο πόνος του μας είναι τόσο γνώριμος και τον πονούμε, κι η τελική νίκη του μας φαίνεται τόσο και δικιά μας μελλούμενη νίκη. Ό,τι είχε βαθιά ανθρώπινο ο Χριστός μας βοηθάει να τον καταλάβουμε και να τον αγαπήσουμε και να παραικολουθούμε τα Πάθη του σα να 'ταν δικιά μας πάθη. Αν δεν είχε μέσα του το ζεστό ανθρώπινο στοιχείο, δε θα μπορούσε ποτέ με τόση σιγουράδα και τρυφερότητα να αγγίζει την καρδιά μας· και δε θα μπορούσε να γίνει πρότυπο στη ζωή μας. Αγωνιζόμαστε κι εμείς, τον βλέπουμε κι αυτόν να αγωνίζεται και παίρνουμε κουράγιο· βλέπουμε, δεν είμαστε ολομόναχοι στον κόσμο, αγωνίζεται κι αυτός μαζί μας.

Η κάθε στιγμή του Χριστού είναι αγώνας και νίκη. Νίκησε την ακαταμάχητη γοητεία της απλής ανθρώπινης χαράς, νίκησε τους πειρασμούς, μετουσίωσε ολοένα τη σάρκα σε πνέμα κι ανηφόριζε· έφτασε στην κορυφή του Γολγοθά, ανέβηκε στο Σταυρό.

Μα κι εκεί ο αγώνας του δεν τέλειωσε· απάνω στο Σταυρό τον περίμενε ο Πειρασμός, ο Τελευταίος Πειρασμός· σε μια βίαιη αστραπή άπλωσε το πνέμα του Πονηρού μπροστά από τα λιποθυμισμένα μάτια του Σταυρωμένου το πλανερό όραμα μιας γαλήνιας, ευτυχισμένης ζωής: είχε πάρει, λέει, έτσι του φάνηκε, τον εύκολο στρωτό δρόμο του ανθρώπου, είχε παντρευτεί, είχε κάμει παιδιά, τον αγαπούσαν και τον τιμούσαν οι άνθρωποι· και τώρα, γέρος πια, κάθονταν στο κατώφλι του σπιτιού του, θυμόταν τις λαχτάρες της νιότης του και χαμογελούσε ευχαριστημένος· τι καλά, τι φρόνιμα που έκαμε και πήρε το δρόμο του ανθρώπου, και τι παραφροσύνη ήταν εκείνη να θέλει, λέει,

να σώσει τον κόσμο! Τι χαρά που γλίτωσε από τις καιουχίες, το μαρτύριο και το Σταυρό!

Να ποιος ήταν ο τελευταίος πειρασμός που ήρθε, σε μια αστραπή, να ταραξεί τις σερνές στιγμές του Σωτήρα.

Μα ολομεμιάς τίναξε ο Χριστός το κεφάλι, άνοιξε τα μάτια, είδε· όχι, όχι, δεν πρόδωκε, δόξα σοι ο Θεός, δε λιποτάχτισε, εξετέλεσε την αποστολή που του μπιστεύτηκε ο Θεός, δεν παντρεύτηκε, δεν έζησε ευτυχισμένος, έφτασε στην κορυφή της θυσίας, βρίσκεται καρφωμένος απάνω στο Σταυρό.

Έκλεισε τα μάτια του ευτυχισμένος· και τότε ακούστηκε θριαμβευτικά η κραυγή: «Τετέλεσται!»

Δηλαδή τέλεφα το χρέος μου, σταυρώθηκα, δεν έπεσα στον πειρασμό.

Για να δώσω ένα ανώτατο πρότυπο στον αγωνιζόμενο άνθρωπο, για να δείξω πως δεν πρέπει να φοβάται τον πόνο, τον πειρασμό και το θάνατο, γιατί όλα αυτά μπορεί να νικηθούν, νικήθηκαν κιόλα, γράφτηκε το βιβλίο ετούτο. Ο Χριστός πόνεσε, κι από τότε ο πόνος άγιασε· πολέμησε, ως την τελευταία στιγμή, ο Πειρασμός να τον πλανέψει, κι ο Πειρασμός νικήθηκε· σταυρώθηκε ο Χριστός, κι από τότε νικήθηκε ο θάνατος.

Κάθε εμπόδιο στην πορεία του γίνονταν αφορμή κι ορόσημο νίκης· έχουμε πια ένα πρότυπο μπροστά μας, που μας ανοίγει το δρόμο και μας δίνει κουράγιο.

Το βιβλίο τούτο δεν είναι βιογραφία, είναι εξομολόγηση του αγωνιζόμενου ανθρώπου. Δημοσιεύοντάς το έιαμα το χρέος μου· το χρέος ενός ανθρώπου που πολύ αγωνίστηκε, πολύ πικράθηκε στη ζωή του και πολύ έλπιε. Είμαι βέβαιος πως κάθε λεύτερος άνθρωπος που θα διαβάσει το βιβλίο ετούτο, το γεμάτο αγάπη, θ' αγαπήσει περισσότερο παρά ποτέ, καλύτερα παρά ποτέ, το Χριστό.

I

Ανάλαφρο,

δροσερό αεράκι του Θεού φύσηξε και τον συνεπήρε. Απάνωθι του περιπλοιάδιζαν ξεφουντωμένα τ' άστρα, ανθισμένος ο ουρανός, και κάτω, στη γης, άχνιζαν οι πέτρες, πυρωμένες ακόμα από τη λαύρα της μέρας' γης κι ουρανού βαθιά σιγή, καμωμένα από τις αιώνιες, πιο σιωπηλές και από τη σιωπή, φωνές της νύχτας. Ησυχία, γλύκια' είχε σιεπάσει τα μάτια του ο Θεός, τον ήλιο, το φεγγάρι, κι αποκοιμήθηκε. Σιοτάδι, θα 'ταν μεσάνυχτα' κι εκεί που στοχάζουνταν, συνεπαρμένος, τι Παράδεισο είναι ετούτη, τι ερημία! απότομα άλλαξε ο αγέρας, βάρυνε' δεν ήταν αγεράκι πια του Θεού, παρά λιπαρή, βαριόχνοτη βόχα, σα ν' ασιοφυσούσε και να μάχουνταν να κοιμηθεί, και να μην μπορεί, κάτω χαμηλά, μέσα σε θρασότοπους για σε ογρά βαρικά περιβόλια, ένα θεριό ή ένα χωριό' ο αγέρας είχε γίνει πηχτός, ανησυχαστικός, ανέβαιναν χλιαρές αναπνοές από ζώα, ανθρώπους και μαλλιαρά πνέματα' και μια δριμιά μυρωδιά από νιοζεφούρνιστο φωμί κι από ξινόν ανθρώπινον ιδρώτα κι από το δαφνόλαδο που αλείφουν οι γυναίκες τα μαλλιά τους.

Ψυχανεμίζουσουν, οσμίζουσουν, όμως δεν έβλεπες τίποτα'

περιπλοκαδιάζω: δημιουργώ σχηματισμό δικτυωτό σαν περιπλοκάδα

βόχα: άσχημη, αηδιαστική μυρωδιά, μπόχα

ογρός: που είναι υγρός

βαρικός: βαλτώδης, που συγκρατεί την υγρασία, υγρός, εύφορος

αγάλια αγάλια τα μάτια συνήθιζαν, ξεχώριζες τώρα μέσα στο σιοτάδι σιντριβάνια χουρμαδιές, ένα ορθόκορμο, αυστηρό, πιο μαύρο από τη νύχτα, κυπαρίσσι, αναριοφύλλωτες ελιές, αγέρας τις κουνούσε κι ασημόφεγγαν μέσα στη μαυρίλα. Κι απάνω σ' ένα πράσινο στήθωμα της γης, πεταμένα, πότε σωρούς σωρούς, πότε ξεμοναχεμένα, τετράγωνα φτωχόσπιτα, καμωμένα από νύχτα, λάσπη και τούβλο, πασαλειμμένα ασβέστη· κι απάνω στις ταράτσες, άλλα σκεπασμένα με άσπρα σεντόνια, άλλα ξέσιεπα, ένιωθες, από τη μυρωδιά κι από τη βρόμα, ανθρώπινα κορμιά να κοιμούνται.

Δεν ήταν πια ετούτη σιωπή· η μακάρια έρημη νύχτα γέμισε αγωνία· ανθρώπινα χέρια και πόδια, που δεν έβρισκαν αναπαμό, αναδεύουνταν, στήθια αναστέναζαν, μυριοστόματες φωνές μάχουνταν να συνταχτούν, απελπισμένες, πεισματωμένες, μέσα στο βουβό θεοβάδιστο χάος· τι λαχτάριζαν να φωνάζουν, μοχτούσαν μα δεν μπορούσαν να βρουν· και κατασκορπίζονταν και χάνουνταν σε ασυνάρτητα παραμιλητά.

Μα άξαφνα, καταμεσίς από το χωριό, από την πιο αφιλή ταράτσα, μια κραυγή στριγιιά, σπαραχτιιά, ένα σπλάχνο που σκίζοντας: «Θεέ του Ισραήλ, Θεέ του Ισραήλ, Αδωναί, ως πότε;» Δεν ήταν άνθρωπος, ήταν αλάκιορο χωριό, που ονειρεύονταν και φώναζε, αλάκιορη, με τα κόγιαλα των πεθαμένων, με τις ρίζες των δέντρων, η γης του Ισραήλ. Η γης του Ισραήλ, που κοιλοπονούσε, δεν μπορούσε να γεννήσει, και φώναζε.

Κάμποση ώρα σιωπή· κι άξαφνα πάλι, μα όλο παράπονο τώρα, όλο θυμό: «Ως πότε; Ως πότε;» ζανακίουστικη η κραυγή να σκίζει, από τη γης στον ουρανό, τον αγέρα. Τα σκυλιά του χωριού μεταξύπνησαν κι άρχισαν να γαβγίζουν, κι οι γυναίκες απάνω στα δώματα τρόμαζαν και χώθησαν μέσα στις αμασιάλες των αντρών.

Κι ο νέος που κοιμόταν κι ονειρεύονταν άκουσε μέσα στον ύπνο του την κραυγή, μετακουνήθηκε, και τ' όνειρο τρόμαξε κι έκαμε να φύγει· το βουνό αραιώσε, φάνηκαν τα σωθικά του: δεν ήταν από πέτρα παρά από ύπνο και ζάλη· κι η τσούρμα οι

αντραιλαραάδες που το ανηφόριζαν κι αδροπατούσαν άγριοι, όλο μουστάκια και γένια και φρύδια και μακιριές χερούκιες, αραιώσαν κι αυτοί, μάκρυναν, φάρδυναν, μεταπλάθουνταν και μαδούσαν κλωστές κλωστές, σα σύννεφα που τα ξεπαράλυσε αγέρας δυνατός· λίγο αιόμα και θ' αφανίζονταν ανάμεσα στα δυο μελίγγια του κοιμισμένου.

Μα πρόλαβε, βάρυνε ο νους, ζαναβούλιαζε στον ύπνο – και το βουνό πάλι έπηξε όλο πέτρα, τα σύννεφα πύκνωσαν, γίνηκαν σάρια και κόγιαλα, ακούστηκαν λαχανιασμένες αναπνοές, πατήματα γοργά, κι ο κοικιογενής ζαναπρόβαλε στην κορφή του βουνού, ξεστήθωτος, ζυπόλυτος, ζαναμμένος, και πίσω του, καταχωμένη αιόμα στα κατσάβραχα, η πολυκέφαλη αγκομαχούσα τσούρμα. Και ζαναστεγάστηκε αποπάνω, καλοχτισμένος, ο θόλος τ' ουρανού, μ' ένα μονάχα τώρα άστρο κρεμάμενο κατά την ανατολή, μεγάλο σα μια μπουκιά φωτιά. Ξημέρωνε.

Ο νέος, ζαπλωμένος απάνω στα ροκανίδια, ανάπνεε βαθιά, βαρύς ο κιάματος της μέρας, αναπαύουνταν μια στιγμή τα βλέφαρά του, λες και τα χτύπησε ο Αυγερινός, αναπετάρισαν· μα δεν ζύπνησε· τον είχε πάλι πιθήδεια συντυλίξει τ' όνειρο, νειρεύουνταν. Ο κοικιογενής είχε σταθεί, κουρνάριζε ο ιδρώτας από το στενό, βαθιά χαραιωμένο κούτελό του, από τις αμασιάλες του κι από τα σιέλια. Άχνιζε από το θυμό κι από την τρεχάλα· έικαμε να βλαστημήσει, κρατήθηκε. «Ως πότε, Αδωνάϊ, ως πότε;» μουρμούρισε μονάχα παραπονεμένα και κατάπτε τη βλαστήμια. Μα η μάνητα αποκρατούσε αιόμα· στράφηκε πίσω του, ζετυλίχτηκε μέσα του, μοναστραπής, η μακρινή πορεία: τα βουνά χαμήλωσαν, μετασάλεφε τ' όνειρο, αφανίστηκαν οι ανθρώποι, κι ο κοιμισμένος είδε απάνω από το κεφάλι του, στο χαμηλό καλαμόπλεχτο ταβάνι, να ξεδιπλώνεται, κεντημένος αγέρας, πολύχρωμη, πολύπλουμη, τρεμάμενη, η Γη Χαναάν. Κατανότου, η έρημος της Ιδουμαίας συσήλιζε και

κουρνάρίζω: *ρέω, κυλώ, τρέχω*

συσπλίζω: (ως τριτοπρόσωπο) *κυματίζει, τρεμουλιάζει η ατμόσφαιρα από την πολλή ζέστη*

κουνιούνταν σαν τη ράχη της λιόπαρδης· πιο πέρα έπνιγε κι έπινε το φως, πηχτή, φαρμακικούσα, η Νεκρή Θάλασσα· πιο πέρα, γυροτραφισμένη με τις εντολές του Ιεχωβά, η απάνθρωπη Ιερουσαλήμ, κι έτρεχαν στα καλυτερίμια της τα αίματα από τα σφαγάρια του Θεού – αρνιά και προφητάδες· πιο πέρα, η ειδωλοπατημένη, μολεμένη Σαμάρεια, μ' ένα πηγάδι στη μέση και μια βαμμένη γυναικία που ανάσερνε νερό· πιο πέρα στην κορφή του βορρά, ηλιόχαρη, χαμογελούσα, καταπράσινη, η Γαλιλαία. Κι από τη μιαν άκρα του ουείρου ως την άλλη, ο Ιορδάνης ποταμός, η βασιλόφλεβα του Θεού, που περνάει και ποτίζει, αδιαφόρετα, τις στέρφες αμμούδες και τα περιβόλια, τον Ιωάννη το Βαφτιστή και τους αιρετικούς της Σαμάρειας, τις πόρνες και τους φαράδες της Γεννησαρέτ.

Αναγάλλιασε ο νέος στον ύπνο του να δει τ' άγια χώματα και τ' άγια νερά κι άπλωσε το χέρι να τ' αγγίξει· μα ολομεμιάς τρεμόπαιξε, μέσα στο χνουδωτό σκοτάδι, η Γη της Επαγγελίας, ροδοφωτισμένη από την αυγή, καμωμένη από δροσούλα κι άνεμο και παμπάλαιο ανθρώπινο πόθο – κι έσβησε. Κι ως έσβησε, μουγκιαλιστές ακούστικιαν φωνές και βλαστήμιες, και φάνηκε να ξεπροβαίνει πάλι, μέσα από τα κατσάβραχα και τις φαραωσνιές, αλλοσούσουμη τώρα, αγνώριστη, η πολυκέφαλη τσούρμα· πώς είχαν ζαρώσει, σουφρώσει οι αντρακλαράδες, πώς κάτσιασαν, και τα γένια τους σούρνουνταν χάμω! Αντράκια, χαμαντράκια λαχανιασμένα, ξεπνεμένα, και καθένα τους κρατούσε παράξενα σύνεργα παιδωμής – άλλοι αιματωμένα λουριά με σίδερα, άλλοι σουγγιά και βουκέντρες, άλλοι χοντρά φαρδιοκέφαλα καρφιά, τρεις κοντόκωλοι νάνοι ένα ασήκωτο σταυρό, κι ο στερνός, ο πιο παρακατιανός, ο αλλήθωρος, ένα στεφάνι από αγιάθια.

Ο κοικινογέννης έσκυψε, τους κοίταζε και κούνησε με κατα-

αλλοσούσουμος: που έχουν αλλοιωθεί τα χαρακτηριστικά του

τσούρμα: πλήρωμα, θορυβώδες πλήθος ανθρώπων

παιδωμή: τιμωρία

σουγγί και σουγγί: ξιφολόγη

φρόνια τη χοντροκόκαλη κεφάλια: «Δεν πιστεύουν, γι' αυτό κάτσιασαν, δεν πιστεύουν, γι' αυτό τυραννιέμαι...» τον άκουσε ο κοιμισμένος να συλλογιέται. Άπλωσε τη μαλλιαρή χερούκλα:

— Κοιτάχτε! έιαμε κι έδειξε κάτω τον κάμπο, πνιμένο στην πρωινή πάχνη.

— Δε βλέπουμε τίποτα, καπετάνιο· σιοτάδι.

— Τίποτα! Δεν πιστεύετε το λοιπόν;

— Πιστεύουμε, καπετάνιο, πιστεύουμε, γι' αυτό σε ακολουθούμε· μα δε βλέπουμε τίποτα.

— Κοιτάχτε πάλι!

Σα σπαθί κατέβασε τη χερούκλα του, έσπισε την πάχνη, φάνηκε ο κάμπος· μια γαλανή λίμνη χαμογέλασε και γυάλισε, αναμέριζε την πάχνη, ξυπνούσε. Μέσα στα σπαρτά, κάτω από τις χουρμαδιές κι ολούθε στα χοχλαδερά γυρόλιμνα, μεγάλες φωλιές αυγά, χωριά και χωριουδάκια, ασπρολογούσαν.

— Ειεί είναι! έιαμε ο μπροστάρης κι έδειξε ένα μεγάλο χωριό μέσα στις πρασινάδες.

Τρεις ανεμόμυλοι αποπάνω του είχαν κιόλα ανοίξει πρωί πρωί τις φτερωτές τους και γύριζαν.

Στο σιαρομελάχρινο υπνωμένο πρόσωπο του νέου χύθνηκε ξάφνου τρόμος. Κούνησε το χέρι του να διώξει τ' όνειρο που 'χε καθίσει απάνω στα βλέφαρά του και τα κλωσούσε· έβαλε όλη του τη δύναμη να ξυπνήσει, όνειρο είναι, συλλογίστηκε, να ξυπνήσω, να γλιτώσω. Μα τα χαμαντράκια τον κλωθογύριζαν πεισματινά, δεν ήθελαν να φύγουν κι ο αγριόθωρος κοικινογένης κουνούσε τώρα φοβεριστικά το δάχτυλό του κατά το μεγάλο χωριό του κάμπου και τους μιλούσε:

— Ειεί είναι! Ειεί μέσα ζει και κρύβεται, φοράει κουρέλια, περπατάει ξυπόλυτος, ιάνει το μαραγκό, καμώνεται πως δεν είναι αυτός, για να γλιτώσει· μα πού θα μας πάει! Τον πήρε το μάτι του Θεού, απάνω του, παιδιά!

Ανασήμωσε την πατούσα του να πάρει φόρα, μα ανακρε-

χοχλαδωτός και χοχλαδερός: που είναι διάσπαρτος από βότσαλα

μάστιγκαν, από τα πόδια του κι από τα μπράτσα του, τα χαμαντράκια· κατέβασε πάλι την πατούσα.

— Πολλοί οι κουρελήδες κι οι ζυπόλυτοι, καπετάνιο, πολλοί οι μαραγκοί· δώσε σημάδι ποιος είναι, πώς είναι, πού είναι, να τον γνωρίσουμε· αλλιώς δεν κινούμε· να το ξέρεις, καπετάνιο, δεν κινούμε, κουραστήμαμε.

— Θα τον αρπάξω στην αγκαλιά μου να τον φιλήσω· να το σημάδι. Ομπρός τώρα, δρόμο· και σιγά, μη φωνάζετε· την ώρα ετούτη κοιμάται, το νου σας, μην ξυπνήσει και μας φύγει· στ' όνομα του Θεού, απάνω του, μωρέ παιδιά!

— Απάνω του, καπετάνιο! μονοφώναζαν τα χαμαντράκια κι ανασήκωσαν τις φαρδιές πατούσες να κινήσουν.

Μα ένας λιγνός, αλλήθωρος, καμπουράκιος, αυτός που κρατούσε το αγνάθινο στεφάνι, αρπάχτηκε από ένα ασπάλαθο, αντιστάθηκε:

— Δεν πάω πουθενά! φώναζε, βαρέθηκα. Πόσες νύχτες Τον κυνηγούμε; Πόσες χώρες και χωριά πατήσαμε; Μετράτε: Πήραμε αράδα τα Μοναστήρια των Εσσαίων στην έρημο της Ιουδαίας, πατήσαμε τη Βηθανία, όπου κατασκοτώσαμε άδικα τον καιομοίρη το Λάζαρο, φτάσαμε στον Ιορδάνη, μα μας έδιωξε ο Βαφτιστής, δεν είναι, λέει, αυτός Εμείνος που ζητούμε, να φύγουμε! Φύγαμε, μπήκαμε στην Ιερουσαλήμ, φάξαμε στο Ναό, στα παλάτια του Άννα, του Καϊάφα, στα χαμώγια των Γραμματοφαρισαίων, κανέννας! Όλοι άτιμοι, πόρνοι, φεύτες, κλέφτες, φονιάδες, φύγαμε. Προσπεράσαμε πιλάλα την αφορεσμένη Σαμάρεια, φτάσαμε στη Γαλιλαία, πήραμε σβάρνα τα Μάγδαλα, την Κανά, την Καπερναούμ, τη Βηθσαιίδα. Ψάχναμε από καλύβι σε καλύβι, από καϊτί σε καϊτί, βρίσκαμε τον πιο ενάρετο, τον πιο θεοφοβούμενο. «Εσύ 'σαι», του φωνάζαμε, «τι κρύβεσαι; Σήκω να σώσεις τον Ισραήλ!» Κι αυτός έβλεπε τα σύνεργα που κρατούσαμε, τον έπιανε τρομάρα, κλοτσούσε και σιλήριζε: «Δεν είμαι! Δεν είμαι!» και ρίχνουνταν στο κρασί, στα χαρτιά, στις γυναίκες, μεθούσε, βλαστημούσε, πόρνευε, για να δούμε πως είναι αμαρτωλός, δεν ήταν Εμείνος που ζητούμε,

να γλιτώσει... Καπετάνιο, να με συμπαθάς, μα κι εδώ τα ίδια θα πάθουμε· του ιάκου Τον κυνηγούμε, δε θα Τον βρούμε· ακόμα δε γεννήθηκε.

— Άπιστε Θωμά, έιαμε ο κοικινογέννης και τον άρπαξε από το σβέρνιο και τον κρατούσε κιάμποση ώρα κρεμάμενο ανάερα και γελούσε· άπιστε Θωμά, μου αρέσεις!

Στράφηκε στους συντρόφους:

— Είναι η βουκέντρα, εμείς τα βόδια τα καματερά· αφήστε τον να μας αγκυλώνει, να μην ησυχάσουμε ποτέ μας!

Στρίγιλιζε ο σπανός, πονούσε· ο κοικινογέννης τον ακούμπησε κάτω στη γης. Γέλασε πάλι, σβάρνισε γύρα τους αλλοσούσουμους συντρόφους:

— Πόσοι είμαστε; είπε· δώδεκα· ένας από την κάθε φυλή του Ισραήλ. Διάολοι, άγγελοι, αντράκια, χαμαντράκια, όλες οι γέννες κι οι αποβολές του Θεού, διαλέγετε και παίρνετε!

Είχε κέφι· τα στρογγυλά γερακίσια μάτια του στραφτάλιζαν, άπλωσε τη φούχτα, έπιανε ένα ένα, από τον ώμο, με θυμό, με τρυφεράδα, τον περιεργάζονταν στον αγέρα, γελούσε· τον άφηνε, έπιανε άλλον:

— Γεια σου, τσιγκούνη, φαρμακομύτη, αρπαχτονύχη, αθάνατε Αβραμίνο. Κι εσύ, παλιακρά, φαφλατά και φαταούλα. Κι εσύ, θεοφοβούμενε και φοβητσιάρη· δεν κλέφτεις, δε μοιχεύεις, δε σιοτώνεις, γιατί φοβάσαι· όλες σου οι αρετές είναι θυγατέρες του φόβου. Κι εσύ, γαϊδουράκι αγαθό, που σε σπάζουν στο ξύλο κι αντέχεις· αντέχεις στην πείνα, στη δίφα, στο κρύο, στο βούρδουλα· δουλευταράς, αφιλότιμος, σαγανογλείφτης· όλες σου οι αρετές είναι θυγατέρες της φτώχειας. Κι εσύ, παμπόνηρη αλεπού, που στέκεισαι απόζω από τη σπηλιά του λιόντα, του Ιεχωβά, και δεν μπαίνεις. Κι εσύ, πρόβατο αγαθό, που ακολουθάς μπεμπερίζοντας το Θεό, που θα σε φάει. Κι εσύ, κομπογιαννίτη γιε του Λεβή, θεοπραματευτή, που πουλάς το Θεό με το δράμι· θεοταβερ-

σαγανογλείφτης: λαίμαργος, φαγάς

νιάρη, που κερνάς τους ανθρώπους Θεό και μεθούν και σου ανοίγουν το πουγκί τους και την καρδιά τους, θεοικατέργαρε. Κι εσύ, μοχθηρέ, παθιασμένε, σιληροτραχήλε ασκητή, που θωράς το πρόσωπό σου και πλάθεις το Θεό μοχθηρό, παθιασμένο και σιληροτραχήλο, και πέφτεις και τον προσκυνάς, γιατί σου μοιάζει. Κι εσύ που άνοιξε η ψυχή σου σαράφικο, κάθεσαι στο κατώφλι, βουτάς το χέρι στη σακούλα, ελεείς το φτωχό, δανείζεις το Θεό, κρατάς κατάστιχο και γράφεις – τόσες πεντάρες έδωσα ελεημοσύνη στον τάδε, την τάδε μέρα, την τάδε ώρα' και παραγγέλνεις να σου βάλουν στο κιβούρι σου το κατάστιχο, να το ανοίξεις μπροστά στο Θεό, να κάμετε λογαριασμό, να εισπράξεις τ' αθάνατα μιλιούνια. Κι εσύ, φεύτη, λογά, παραμυθά, που πατάς όλες τις εντολές του Θεού, κλέβεις, μοιχεύεις, σιοτώνεις, κι ύστερα βάζεις τα κλάματα, στηθοδέρνεσαι, ζεκρεμάς την κιθάρα και κάνεις τραγούδι την αμαρτία' κατέχεις, τετραπέρατε, πως όλα τα συχωρνάει στον τραγουδιστή ο Θεός, γιατί φοφάει για τραγούδι. Κι εσύ, μητερή βουκέντρα στα καπούλια μας, Θωμά, κι εγώ, εγώ, η ζουρλοπαντιγέρα, που πήραν αέρα τα μυαλά μου, παράτησα τη γυναίκα μου και τα παιδιά μου και ζητώ το Μεσία! Όλοι μαζί, διάολοι, αγγέλοι, αντράνια, χαμαντράνια, όλοι χρειάζονται στο μεγάλο μας σιοπό, απάνω του, μωρέ παιδιά!

Γέλασε, έφτυσε στις απαλάμες του, άπλωσε τις ποδάρες:

— Απάνω του, μωρέ παιδιά, φώναζε πάλι και πήρε τρέχοντας τον κατήφορο κατά τη Ναζαρέτ.

Ανθρώποι και βουνά καπνός ήταν και χάθηναι, γέμισαν τα κοιμισμένα βλέφαρα ανονείρευτο σιοτάδι' και πια, στον απέραντο ύπνο, δεν ακούγονταν παρά βαριές, φαρδιές πατούσες, που κλοτσούσαν το βουνό και κατέβαιναν.

Η καρδιά του κοιμισμένου χτυπούσε δυνατά: «Έρχονται! Έρχονται!» ακούστικνε σπαραχτικιά φωνή, μέσα στο σπλάχνο του. «Έρχονται!» Τινάχτικνε, έτσι του φάνηκε μέσα στον ύπνο

του, έβαλε τον πάγκο της δουλειάς του δυναμάρι στην πόρτα κι απάνω του σώριασε όλα του τα σύνεργα – ροιάνες, πλάνες, πριόνια, σκεπάρνια, σφυριά, βιδολόγους, κι ακόμα ένα ασήκωτο σταυρό, που μαστόρευε τις μέρες εκείνες· κι ύστερα θηιάρωσε πάλι μέσα στα ροιανίδια και στα πελειούδια και περίμενε.

Παράξενη ψυχία, ανησυχαστινιά, πηχτή, πνιχτή, δεν ακούγονταν η ανάσα του χωριού, μήτε του Θεού· τα πάντα, κι ο δαίμονας ακόμα ο ακοίμητος, είχαν βουλιάξει μέσα σε τρίςβαθο σκοτεινό ξεροπήγαδο – ύπνος ήταν ετούτο, θάνατος, αθανασία, Θεός; Ο νέος τρόμαξε· είδε τον κίντυνο, έβαλε όλη του τη δύναμη, άπλωσε το χέρι να πιάσει το λαιμό του που πνίγουνταν και ζύπνησε.

Ήταν μουσιίδι στον ιδρώτα· δε θυμόταν από τ' όνειρο τίποτα· ετούτο μονάχα: πως κάποιος τον κννηγούσε· ποιος; Ένας; Πολλοί; Ανθρώποι; Δαιμόνοι; Δε θυμόταν. Έστησε το αυτί του, αφουκράστηνε· πολύστηθη, πολύψυχη ακούγονταν τώρα, στη σιγαλιά της νύχτας, η ανάσα του χωριού· κάπου κάπου ένα δέντρο φουρφούριζε, ένα σκυλί βάβιζε λυπητερά, μια μάνα, στην άκρα του χωριού, νανούριζε αργά, παθητικά, το μωρό της... Γεμάτη γνώριμα, αγαπημένα θροπτά κι αναστενάγματα ήταν η νύχτα, η γης μιλούσε, ο Θεός μιλούσε, κι ο νέος γαλήνεφε· μια στιγμή είχε φοβηθεί πως απόμεινε ολομόναχος στον κόσμο.

Δίπλα, από το χαμώι, όπου κοιμόνταν οι γονέοι του, ακούσθηκε αγιομαχητή η ανάσα του γερο-κυρού του· δεν μπορούσε ο δόλιος να κοιμηθεί, στράβωνε κι ανοιγοκλειούσε πάλι, με μόχτο πολύ, το στόμα του, να μιλήσει· χρόνια τυραννιέται να βγάλει ανθρώπινη φωνή, μα ανακάθεται στο στρώμα του παράλυτος, δεν μπορεί να παίζει τη γλώσσα του· ιδρώνει, μάχεται, τρέχουν τα σάλια του, και κάπου κάπου, ύστερα από φοβερόν αγώνα, συλλαβιστά, απελπισμένα, καταφέρνει ν' αρμολογήσει μια λέξη, μια μονάχα, πάντα την ίδια: Α-δω-να-ί! Αδωναί, τίποτα

δυναμάρι: ό,τι ενισχύει τη στερεότητα, την αντοχή ή την ευστάθεια ενός πράγματος
βιδολόγος: κατσαβίδι

άλλο, Αδωνάϊ... Κι ως ξεστομίζει τον αιέραιο ετούτο λόγο, ησυχάζει μίαν ώρα, δυο ώρες· κι ύστερα τον ξαναπιάνει η αγωνία κι αρχίζει πάλι ν' ανοιγοσφαλνάει το στόμα.

— Εγώ φταίω... εγώ φταίω... μουρμούρισε ο νέος και τα μάτια του βούρικωσαν· εγώ φταίω...

Άκουγε ο γιος μέσα στην ήσυχη νύχτα την αγωνία του κυρού του και τον κυρίεφε κι αυτόν αγωνία, κι άρχισε, ανήθελά του, ν' ανοιγοσφαλνάει κι αυτός το στόμα και να ιδρώνει. Έκλεισε τα μάτια, αφουκιάζονταν τι έκανε ο γερο-κύρης του, να το κάνει κι αυτός, αναστέναζε κι έβγαζε απελπισμένες άναρθρες κραυγές μαζί του – κι απάνω εκεί τον ξαναπήρε ο ύπνος.

Κι ως τον ξαναπήρε ο ύπνος, τράνταξε το σπίτι, έγειρε ο πάγιος, κύλησαν κάτω σύνεργα και σταυρός, η πόρτα άνοιξε κι ορθώθηκε απάνω στο κατώφλι, θεόρατος, χαχαρίζοντας, με ανοιχτές τις αγκάλες, ο κοικινογέννης.

Έσυρε φωνή ο νέος και ζύπνησε.

II

Ανακάθισε

απάνω στα ροικανίδια, ακούμπησε τη ράχη του στον τοίχο· απάνω από το κεφάλι του κρέμουνταν ένα λουρί με δυο σειρές μυτερά καρφιά· κάθε βράδυ, πριν κοιμηθεί, μαστίγωνε κι αιμάτωνε το κορμί του, να μένει ήσυχο τη νύχτα και να μην αυθαδιάζει. Ανάλαφρο τρέμουλο τον είχε κυριέψει· δε θυμόταν τι πειρασμοί είχαν έρθει πάλι στον ύπνο του, μα ένιωθε πως είχε γλιτώσει από μεγάλο κίνδυνο. «Δεν μπορώ πια, βαριέστισα...» μουρμούρισε και σήκωσε αφηλά τα μάτια στενάζοντας. Το νιογέννητο φως, αβέβαιο, αχνό, γλίστρησε από τις χαραμάδες της πόρτας· τα χλωροκίτρινα καλάμια του ταβανιού πήραν μιαν αλλόκοτη γλύκα, γυαλιστερή, πολύτιμη, σα φίλντισι.

«Δεν μπορώ, βαριέστισα...» μουρμούρισε πάλι κι έσφιξε τα δόντια με αγανάκτηση. Κάρφωσε τα μάτια στον αγέρα· αλάκερη η ζωή του πέρασε μπροστά από τα μάτια του – το ραβδί του κυρού του που άνθισε όταν αρραβωνιάστηκε τη μάνα του, κι ύστερα ο κεραινός που έριξε κάτω τον αρραβωνιαστικό παράλυτο, κι ύστερα η μάνα του που τον κοίταζε, τον κοίταζε, και δε μιλούσε· μα αυτός άκουγε το βουβό της το παράπονο, είχε δίκιο η μάνα, οι αμαρτίες του μέρα και νύχτα μαχαίρια στην καρδιά του, και μάχονταν, του αίκου, τα στερνά ετούτα χρόνια, να νικήσει το Φόβο, αυτός πια μονάχα έμενε, όλα τ' άλλα δαιμόνια τα 'χε νικήσει – τη φτώχεια, την αγάπη της γυναίκιας, τη χαρά

του σπιτιού, τη νιότη, όλα τα 'χε νικήσει και μονάχα ο Φόβος έμενε ακόμα' να νικηθεί κι αυτός, να μπορέσει, άντρας είναι πια, ήρθε η ώρα...

«Αν ο κύρης μου έμεινε παράλυτος, εγώ φταίω... Αν η Μαγδαληνή κατάντησε πόρνη, εγώ φταίω... Αν ο Ισραήλ στενάζει ακόμα κάτω από το ζυγό, εγώ φταίω...»

Ένα κοϊόρι, θα 'ταν στο διπλανό σπίτι του μπάρμπα του του ραβίνου, αναφτερούγιασε απάνω στη στέγη και λάλησε απανωτά, θυμωμένα: σίγουρα, θα την είχε βαρεθεί τη νύχτα, παραβάσταζε, κι έκραζε τον ήλιο πια να προβάλει.

Ακουμπισμένος στον τοίχο, ο νέος άκουγε. Το φως χτυπούσε τα σπίτια, οι πόρτες άνοιγαν οι δρόμοι ζωντάνευαν, ανέβαινε σιγά σιγά από τα χώματα κι από τα δέντρα κι από τις χαραμάδες των σπιτιών το πρωινό μούρμουρο, η Ναζαρέτ ζυπνούσε. Βαθύς στεναγμός ακούστηκε από το διπλανό χαμόσπιτο, κι ευτύς η άγρια κραυγή του ραβίνου που ζυπνούσε το Θεό και του θύμιζε το λόγο που έδωσε στον Ισραήλ: «Θεέ του Ισραήλ», του φώναζε, «Θεέ του Ισραήλ, ως πότε;» και τα γόνατά του ακούγονταν ν' αντιχτυπούν ξερά, βιαστικά, τα σανίδια.

Ο νέος κούνησε το κεφάλι: «Προσεύχεται», μουρμούρισε, «βάζει μετάνοιες, φωνάζει το Θεό, τώρα θα μου χτυπήσει τον τοίχο, για ν' αρχίσω κι εγώ τις μετάνοιες».

Τα φρύδια του έσμιζαν με θυμό.

«Δε με φτάνει ο Θεός, μόνο έχω και τους ανθρώπους!» είπε και χτύπησε δυνατά με τη γροθιά του το μεσότοιχο, να δείξει στον άγριο ραβίνο πως είναι ζυπνητός και προσεύχεται.

Τινάχτηκε όρθιος: κύλησε το καταμπαλωμένο ρούχο του από τον ώμο, φάνηκε το κορμί του, λιγνό, ηλιοκαμένο, γεμάτο γαλάζιες και κόκκινες βούλες: βιαστικά αναμάζωξε το ρούχο και τύλιξε τη γυμνή σάρια, καταντροπιασμένος.

Από το φεγγίτη έπεσε απάνω του αχνό το πρωινό φως, φωτίστηκε απαλά το πρόσωπό του: όλο πείσμα, πονεμένο, περήφανο. Το χνουδι, γύρα από τα μάγουλά του κι από το

πιγούνι, είχε γίνει σγουρό κατάμαυρο γένιο, καμπουρωτή η μύτη, χοντρά τα χείλια· κι ως ήταν μεσανοιγμένα, φέγγριζαν τα δόντια, κιάτασπρα. Όμορφο δεν ήταν το πρόσωπο ετούτο· μα 'χε μια κρυφή ανησυχαστινιά γοητεία· έφταιγαν τα ματοτσίνουρα, που ήταν πυκνά, μακιριά πολύ, κι έριχναν ένα παράξενο γαλάζιον ίσκιο σε αλάιερο το πρόσωπο; Γιά κι έφταιγαν τα μάτια, μεγάλα, λιώμαυρα, γεμάτα φως, γεμάτα σκοτάδι, όλο φοβέρα και γλύνια; Μπιρμπιλίζαν σαν του φιδιού, σε κοίταζαν ανάμεσα από τις μακιριές βλεφαρίδες και ζαλίζουσουν.

Ξετίναξε τα ροκανίδια που 'χαν μπερδευτεί στις αμασιάλες του και στα γένια, είχε πάρει το αυτί του βαριά βήματα να ζυγώνουν, τα γνώρισε. «Αυτός είναι, έρχεται πάλι· έρχεται πάλι, τι με θέλει;» έγγρουξε βαριεστισμένος και σούρθηκε κατά την πόρτα ν' αφουκαστεί.

Μα, απότομα, σταμάτησε τρομαγμένος· ποιος μετακούννησε τον πάγκο πίσω από την πόρτα και σώριασε απάνω του το σταυρό και τα σύνεργα; Ποιος; Πότε; Γεμάτη δαιμονιά η νύχτα, γεμάτη ονειράτα, κοιμούμαστε κι αυτά βρίσκουν ανοιχτές τις πόρτες, μπαινοβγαίνουν κι αναστατώνουν το σπίτι μας και το μυαλό μας.

«Κάποιος ήρθε απόψε στον ύπνο μου», μουρμούρισε σιγά, λες και φοβόταν μην ήταν ακόμα εκεί και τον άκουγε· «κιάποιος ήρθε, σίγουρα· ο Θεός, ο Θεός ή ο Δαίμονας; Ποιος μπορεί να ξεχωρίσει; Συναλλάζουν πρόσωπα, τότε ο Θεός γίνεται κατασιότεινος, τότε ο Δαίμονας όλο φως, κι ο νους του ανθρώπου σαστίζει»... Ανατρίχιασε· κατά πού να πάρει; Δυο δρόμοι· ποιον να διαλέξει;

Τα βαριά βήματα όλο και ζύγωναν στράφηκε ο νέος με αγωνία γύρα του, λες κι ερευνούσε να βρει πού να χωθεί, να ξεφύγει. Τον άνθρωπο αυτόν τον φοβόταν και δεν τον ήθελε· βαθιά μέσα του μια παλιά πληγή, και δεν μπορούσε να κλείσει: ήταν παιδιά, έπαιζαν, ετούτος ήταν τρία χρόνια μεγαλύτερός του, τον έριξε κάτω, τον έδειρε· μαζεύτηκε το δαρμένο παιδί, δε μίλησε· μα δεν ξαναπήγε με τα παιδιά να παίζει, ντρέπου-

νταν, φοβόταν, κουλουριασμένος στην αυλή του σπιτιού του ολομόναχος, έιλωθε μέσα του πώς, μια μέρα, να ξεπλύνει την ντροπή· να τους δείξει πως είναι καλύτερος απ' όλους τους και να τους βάλει όλους κάτω. Κι ακόμα, ύστερα από τόσα χρόνια, είναι ανοιχτή η πληγή και τρέχει.

«Ακόμα με κυνηγάει;» μουρμούρισε, «ακόμα; Τι με θέλει; Δεν του ανοίγω!»

Μια κλοτσιά τράνταξε την πόρτα· ο νέος τινάχτηκε, έβαλε όλη του τη δύναμη, μετατόπισε τον πάγκο, άνοιξε. Στο κατώφλι στέκουνταν, ζαναμμένος, ζυπόλυτος, ζεστήθωτος, με κατσαρά κόκκινα γένια, ένας άντρακλας· κρατούσε ένα ψημένο αραποσίτι και το 'τρωγε. Σβάρνισε το αργαστήρι γύρα με τη ματιά του, είδε ακουμπισμένο στον τοίχο το σταυρό, το μούτρο του κατσούφιασε· άπλωσε το πόδι, μπήκε.

Κουκούβισε σε μια γωνιά, δάγκανε μανιασμένος το αραποσίτι, δε μιλούσε· ο νέος, όρθιος, του είχε γυρισμένο το πρόσωπο και κοιτάζε όξω, από την ανοιχτή πόρτα, το στενό, αγουροξύπνητο δρομάκι, κουρνιαχτός δεν είχε ακόμα σπικωθεί, μουσιεμένη η γης και μύριζε· το φως κι η νυχτερινή δροσούλα είχαν κρεμαστεί από τα φύλλα της αντικρινής ελιάς, κι αλάκερο το δέντρο γελούσε. Συνεπαρμένος ο νέος ανάπνεε τον πρωινό ισόμο.

Μα ο κοικινογέννης στράφηκε:

— Σφάλνα την πόρτα, έγρουζε· έχω να σου μιλήσω.

Άκουσε την άγρια φωνή ο νέος, τινάχτηκε· έκλεισε την πόρτα, ακροιάθισε στον πάγκο, περίμενε.

— Ήρθα, είπε ο κοικινογέννης· ήρθα, όλα είναι έτοιμα.

Σώπασε, πέταξε το αραποσίτι, σήκωσε τα σκληρά γαλάζια μάτια του, τα κάρφωσε απάνω στο νέο· τέντωσε το χοντρό, πολυζάρωτο σβέριο:

— Είσαι έτοιμος και του λόγου σου;

Είχε πληθύνει το φως, ξεχώριζες τώρα καθαρά το πρόσωπο του κοικινογέννη· καιοτράχαλο, αλλοπρόσαλλο· δεν ήταν ένα, ήταν δυο· όταν το μισό γελούσε, το άλλο μισό φοβέριζε, όταν πονούσε, το άλλο στέκουνταν ασάλευτο, ζυλιασμένο· κι όταν,

μια στιγμή, φίλιωναν τα δυο, ένιωθες ακόμα, κάτω από τη φίλιωση, να παλεύουν αφίλιωτοι ο Θεός κι ο Δαίμονας.

Ο νέος δε μίλησε· ο κοικινογέννης τον κόχενε με μάνητα.

— Είσαι έτοιμος και του λόγου σου; ξαναρώτησε και σνικώ-
νουνταν ιόλα να τον αρπάξει από το μπράτσο, να τον κουνήσει
να ζυπνήσει, να δώσει απόκριση· μα δεν πρόλαβε· μια τρου-
μπέτα βάρεσε, καβαλάρηδες χίμηξαν μέσα στο στενό δρομάκι,
ακούστησαν πίσω τους βαριά, ρυθμικά, ν' αντιπατούν τη γης
οι Ρωμαίοι στρατιώτες· ο κοικινογέννης έσφιξε τη γροθιά του,
τη σήκωσε κατά το ταβάνι:

— Θεέ του Ισραήλ, μούγκρισε, ήρθε η ώρα· σήμερα, όχι
αύριο, σήμερα!

Στράφηκε πάλι στο νέο:

— Είσαι έτοιμος; ξαναρώτησε, και χωρίς να περιμένει
απάντηση: Όχι, όχι, δε θα πας το σταυρό, αυτό λέω εγώ! Μαζώ-
χτηκε ο λαός, κατέβηκε κι ο Βαραββός από το βουνό με τα παλι-
κάρια του, θα σπάσουμε τη φυλακή, θ' αρπάξουμε το Ζηλωτή,
και τότε θα γίνει, μην κουνάς το κεφάλι! τότε θα γίνει το θάμα.
Ρώτα και τον μπάρμπα σου το ραβίνο. Μας μάζεφε χτες όλους
στη συναγωγή, γιατί δεν ήρθες κι η αφεντιά σου; Σνικώθηκε
και μας μίλησε: «Δεν έρχεται ο Μεσίας», μας φώναζε, «δεν
έρχεται όσο εμείς μένουμε με σταυρωμένα τα χέρια. Θεός, λαός,
πρέπει μαζί να πολεμήσουν, για να 'ρθει ο Μεσίας!» Αυτό μας
είπε, για να ξέρεις· δε φτάνει, λέει, ο Θεός, δε φτάνει ο λαός,
πρέπει κι οι δυο μαζί, ακούς;

Τον έπιασε από το μπράτσο, τον κούνησε.

— Ακούς; Πού έχεις το νου σου; Έπρεπε να 'σαι ειεί ν' ακού-
σεις τον μπάρμπα σου, να 'ρθεις στα λογικά σου, καιομοίρη! Ο
Ζηλωτής, λέει, που θέλουν σήμερα να σταυρώσουν οι άπιστοι
Ρωμαίοι, μπορεί να 'ναι ειείνος που τόσες και τόσες γενεές
περιμένουμε· αν τον αφήσουμε αβοήθητο, αν δε χυθούμε να
τον σώσουμε, να το ξέρεις, θα πεθάνει χωρίς να ξεφανερώσει
ποιος είναι· αν χυθούμε να τον σώσουμε, θα γίνει το θάμα·
ποιο θάμα; Θα πετάξει τα κουρέλια του και θα λάμψει η βασι-

λιγιά κορόνα του Δαβίδ στο κεφάλι του. Όλους μας πήραν τα κλάματα· σήκωσε ο γεροραβίνος τα χέρια του στον ουρανό, φώναζε: «Θεέ του Ισραήλ, σήμερα, όχι αύριο, σήμερα!» Κι όλοι σπρώσαμε τα χέρια, αρπάξαμε τον ουρανό και φωνάζαμε, φοβερίζαμε και κλαίγαμε: «Σήμερα, όχι αύριο, σήμερα!»

»Ακούς, γιε του Μαραγιού, γιά μπας και μιλώ του αγέρα;

Ο νέος, με τα μάτια μεσοκλεισμένα, καρφωμένα αντίτρα στον τοίχο, όπου κρέμουνταν το λουρί με τα μυτερά καρφιά, αφουκράζονταν· κάτω από την τραχιά, όλο φοβέρα, φωνή του κοικινογέννη, ακούγονταν από τη διπλανή κιάμαρα, απόκουφος, βραχνός, ο αγώνας του γέρου κύρη, που ανοιγοκλειούσε το στόμα του, μάταια, να μιλήσει... Έσμιγαν οι δυο φωνές στην καρδιά του νέου, κι άξαφνα του φάνταζε αλάκιερος ο αγώνας του ανθρώπου χαμένος.

Ο κοικινογέννης του φούχτωσε τώρα τον ώμο, τον σκούνηξε:

— Πού έχεις το νου σου, αλαφροΐσκιωτε; Άκουσες τι λέει ο αδερφός του κυρού σου, ο γερο-Συμεών;

— Δεν έρχεται έτσι ο Μεσίας... μουρμούρισε ο νέος κι είχε τώρα τα μάτια του στυλωμένα στο νιοφτιαγμένο σταυρό, που 'χε πέσει απάνω του, τριανταφυλλένιο, μαλακό, το φως της αυγής. Όχι, δεν έρχεται έτσι ο Μεσίας· δεν απαρνιέται αυτός ποτέ τα κουρέλια του, δε φοράει αυτός βασιλικιά κορόνα, δε χιμάει ποτέ ο λαός να τον σώσει· μήτε ο Θεός. Δε σώζεται. Πεθαίνει με τα κουρέλια του· όλοι, κι οι πιο πιστοί, τον παρατούν, πεθαίνει ολομόναχος, στην κορφή ενός έρημου βουνού, και φοράει στο κεφάλι του ένα στεφάνι από αγιάθια.

Ο κοικινογέννης γύρισε, τον κοίπαζε ζαφνιασμένος· το μισό του πρόσωπο έλαμπε, το άλλο μισό ήταν κατασιότεινο.

— Πώς το ξέρεις; Ποιος σου το 'πε;

Μα ο νέος δεν αποκρίθηκε· πήδηξε από τον πάγκο, είχε πια καλά ζημερώσει, άρπαξε μια φούχτα καρφιά και το σφυρί και ζύγωσε στο σταυρό. Μα ο κοικινογέννης τον πρόλαβε· με μια δρασιελιά έφτασε στο σταυρό κι άρχισε, με λύσσα, να τον

γροθοιοπάει και να τον φτύνει, σα να 'ταν άνθρωπος. Στράφηκε, τα γένια του, τα μουστάκια, τα φρύδια, αγκιύλωσαν το πρόσωπο του νέου:

— Δεν ντρέπεσαι; του φώναζε. Όλοι οι μαραγιοί στη Ναζαρέτ, στην Κανά, στην Καπερναούμ αρνήθηκαν να φτιάσουν σταυρό για το Ζηλωτή, κι εσύ;... Δεν ντρέπεσαι; Δε φοβάσαι; Αν έρθει ο Μεσίας και σε βρει να φτιάνεις το σταυρό του; Αν ετούτος, ο Ζηλωτής, που σταυρώνεται σήμερα, είναι ο Μεσίας; Γιατί δεν είχες το κουράγιο ν' αποιριθείς κι εσύ στον εικατόνταρχο: «Δε φτιάνω σταυρούς για τους ήρωες του Ισραήλ»;

Φούχτωσε τον αλλοπαρμένο μαραγιό από τον ώμο:

— Γιατί δεν απαντάς; Πού κοιτάζεις;

Του 'δωσε μια, τον ιόλλησε στον τοίχο:

— Είσαι κιοτής, του πέταξε με καταφρόνια, κιοτής, κιοτής, αυτό λέω εγώ! Δε θα ιάμεις ποτέ σου τίποτα στη ζωή σου!

Μια στριγκιά φωνή έσκισε τον αγέρα' ο κοικινογέννης παράτησε το νέο, γύρισε το μούτρο του κατά την πόρτα, αφουκράσθηκε' χλαλοή, γυναίνες κι άντρες, κόσμος πολύς, φωνές: «Ο τελάλης! ο τελάλης!» Σπινώθηκε πάλι η στριγκιά φωνή στον αγέρα:

«Γιοι και θυγατέρες του Αβραάμ, του Ισαάκ, του Ιακώβ! Αφεντιή προσαγή, στυλώστε τ' αυτιά σας, ακούστε: Σφαλήχτε τ' αργαστήρια σας και τις ταβέρνες, μην πιάσετε δουλειά στα χωράφια, πάρτε, μανάδες, τα μωρά σας κι εσείς, γέροι, τα ραβδιά, ελάτε, κουτσοί, κουφοί, παράλυτοι, να δείτε! Να δείτε πώς παιδεύονται όσοι σπινώνουν κεφάλι στον αφέντη μας τον αυτοκράτορα – πολλά τα έτη του! Να δείτε πώς ο άνομος ανάρτης, ο Ζηλωτής, πεθαίνει!»

Ο κοικινογέννης άνοιξε την πόρτα, είδε το ανθρωπομάνι που σώπαινε ανταρεμένο, είδε τον τελάλη, απάνω σε μian πέτρα, λιγνό, μακρολαίμη, μακροιάνη, ξεσιούφωτο, έφτυσε.

— Ανάθεμά σε, προδότη, μούγκρισε κι έκλεισε μανιασμένος την πόρτα.

Γύρισε στο νέο, η χολή είχε ανέβει στα μάτια του.